

godina samostalne hrvatske države, ne dovodeći u pitanje stvaranje nacionalne države hrvatskog naroda, ali zalažući se pritom za poštivanje vrijednosti liberalne demokracije. Riječ je zasigurno o najkritičnijoj autorovoj sintezi hrvatske povijesti. Zaključno, knjiga *Hrvatska 1990. – 2020. Godine velikih nada i gorkih razočaranja* zagrebačkoga sveučilišnog profesora dr. sc. Ive Goldsteina vrijedna je sinteza najnovije hrvatske povijesti čije objavljivanje treba pozdraviti i koju valja preporučiti svima koje zanima povijesna tematika.

*Velimir Veselinović
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Recenzija

Theodor W. Adorno
Aspekti novog desnog radikalizma

TIM Press, Zagreb, 2021., 76 str.

Čar političkog mišljenja u njegovoj je bezvremenosti. Kad posegnemo za nekim velikim misliocem, često se ne možemo oteti nagnuću da ono napisano u jednoj epohi pokušamo provući kroz filter svojeg vremena kako bismo potvrdili tu bezvremenost i iščitali iz teksta njegovu relevantnost za naš sadašnji trenutak. Tada, doduše, možemo upasti u zamku anakronističnog čitanja, ali vjerujem da za tekst kao što je Adornovo predavanje *Aspekti novog desnog radikalizma* to ne vrijedi iz jedno-

stavnog razloga što je riječ o uistinu trajno aktualnom političkom fenomenu koji, kako zaključno ističe Adorno, “nije psihološki i ideološki problem, nego nadasve stvaran, politički problem” (str. 40). No, krenimo redom.

Kratko predavanje *Aspekti novog desnog radikalizma* s njemačkog je preveo Tihomir Cipek, koji je pogovoru njemačkom izdanju što ga je napisao Volker Weiß pridodao poseban pogovor hrvatskom izdanju. Počet ću od pogovorâ. Oba situiraju Adornovo predavanje iz 1967. godine u kontekst aktualnih zbivanja vezanih uz uspon današnjih oblika desnog radikalizma i oba, u tom smislu, savršeno nadopunjuju Adornovo predavanje. Povrh toga što uspostavlja poveznicu s usponom nacionalsocijalizma, kojemu je Adorno svjedočio 1933. godine u Njemačkoj, Weißov pogovor nije fokusiran isključivo na Adornovo predavanje, u kojem se on konkretno referira na ponovno oživljavanje desnog radikalizma od strane Nacionaldemokratske stranke Njemačke (Nationaldemokratische Partei Deutschlands) (NPD) kao neonacističke stranke osnovane 1964. godine u SR Njemačkoj, koja je samo tri godine kasnije ušla u pokrajinske parlamente nekoliko njemačkih saveznih država, nego ujedno vuče interesantne paralele, između ostaloga, s najnovijim desnim fenomenom u Njemačkoj – usponom AfD-a, ali i čitavim političkim diskursom koji danas nastaje u sjeni desnog radikalizma. Weiß u pogovoru daje i kontekst unutar kojeg Adorno razvija svoju društvenu kritiku, odnosno ono što znamo pod pojmom kritičke teorije razvijene zajedno s Maxom Horkheimerom u sklopu Instituta za društvena istraživanja u Frankfurtu, koji je stoga znan kao frankfurtska škola kritič-

ke teorije. Budući da dolaskom nacista na vlast Institut nije mogao funkcionirati, privremeno je njegov rad bio prebačen u Sjedinjene Države, da bi nakon rata ponovno bio “restauriran” u Frankfurtu. Kako su u fokusu kritičke teorije s jedne strane fenomen nacionalsocijalizma, a s druge strane tehnička racionalnost, posebice negativni utjecaj kapitalizma i ono što iz njega proizlazi – masovna potrošnja i masovna kultura koja koristi tehniku, posebice film i radio, kao ideologiju te koja stoga ima moć upravljanja i oblikovanja masa koje potom idoliziraju postojeći poredak i time onemogućuju svaku promjenu – to dvoje (nacionalsocijalizam i tehnika) u sinergiji daju desnim radikalizmima i desnim populizmima tehnokratski karakter, kako je primijetio i Marcuse. Desni se populizam ne samo postavlja onkraj ideologije i nastoji se uspostaviti nasuprot političkim elitama, zazivajući “vladavinu stručnjaka”, već i uspješno kombinira propagandu i tehnologiju. Ako je paradigmatički primjer takve kombinacije film *Trijumf volje* Leni Riefenstahl s nacističkog skupa u Nürnbergu 1934. godine, onda su danas to botovi, trolovi, lažne vijesti, odnosno, kako kaže Weiß, “konstelacija racionalnih sredstava i iracionalnih ciljeva” (str. 62) čija uspješna primjena “na predsjedničkim izborima u SAD-u 2016. služi kao uzor desnim pokretima u Europi, koji su se od tada po stilu i sadržaju u pravilu amerikanizirali” (str. 63). Karakteristika i strategija desnog populizma slične su kao i one teoretičara zavjera – oni znaju istinu, oni su istinski demokrati, a svi drugi su rovaritelji, plaćenici, imaju skrivene agende, svi imaju antidemokratski karakter. U globalnim prilikama islamizam i ksenofobija su pogonsko gorivo desničarskog populizma, no Weiß

pokazuje da je na tradicionalnom popisu neprijatelja danas kulturni marksizam kao bauk koji kruži Europom, bauk koji je stigao iz Amerike, pa se tako Europska unija u intenciji da se označi “lijevom” klasificira kao “EU-SSSR, Njemačka kao DDR 2.0”. U tom kontekstu AfD proglašava kraj “glupe politike suočavanja s prošlošću” što još Adorno podvodi pod kompleks svih desničara i revizionista koji proglašavaju kraj “kulta krivnje” (str. 57-59).

U pogovoru hrvatskom izdanju Cipek također pokazuje kako je Adornovo predavanje iz 1967. godine nakon pedeset godina postalo aktualno u okolnostima izbornog uspjeha krajnje desne i antiimigrantske stranke AfD-a, koja je 2017. godine ušla u Bundestag s 94 mjesta i time postala treća najveća stranka. No, značajka je Cipekovog pogovora ne samo pokazivanje svevremenosti Adornovog teksta u okviru perpetuiranja novih emanacija njemačkoga desnog radikalizma i ekstremizma već i njegova aktualizacija u hrvatskim okolnostima. Poput novih njemačkih desničara koji se predstavljaju kao alternativa za Njemačku – kako su se, uostalom, i imenom odredili (Alternative für Deutschland) – ni hrvatski desničari ne smatraju se ekstremistima, nego alternativom globalistima, to jest, kako primjećuje Cipek, “sebe predstavljaju kao ljude koje se bore za suverenost vlastite nacije”, pa se zato i nazivaju “suverenistima”, a zajednička platforma koju dijele s europskom desnicom jest “protivljenje svemu modernome, onome što dolazi s Francuskom građanskom revolucijom i prosvjetiteljstvom. Liberalne ideje proglašavaju ostacima komunizma ne bi li ih delegitimirali, pa se pod krinkom borbe protiv komunizma bore protiv liberalne ideje slobode pojedinaca i

političkih institucija koje su na temelju ove ideje izgrađene” (str. 68).

U predgovoru *Dijalektici prosvjetiteljstva* Adorno i Horkheimer pišu, više od dvadeset godina prije ovog predavanja, da im je cilj “objasniti zašto čovječanstvo... tone u novi tip barbarstva”. Odgovor na to pitanje Adornu se stalno vraćao, i u problematiziranju fašizma u *Autoritarnoj osobnosti* i u *Aspektima novog desnog radikalizma*. Nekoliko teorijskih pretpostavki uvjetuje Adornov odgovor o uzrocima uspona radikalnih desnih pokreta. Prva je u samoj strukturi kapitalizma zbog koje dolazi do stvaranja velikih socijalnih nejednakosti koje potom dovode do *ressentimenta* masa, i u tom je smislu “odnos tih pokreta i ekonomije strukturalan” (str. 13). Druga teorijska pretpostavka za razvoj fašizma leži u onome što Adorno zove “autoritarna osobnost”, koju je razradio u istoimenom djelu, te u kulturnoj industriji. Riječ je o takozvanome “manipulativnom tipu” osobnosti, ljudima koji su “istovremeno hladni, bez odnosa s drugima, izrazito tehnološki nastrojani, ali u određenom smislu ipak bezumni”, čiji pokreti čine “neobično jedinstvo sistema bezumlja i tehnološke usavršenosti” (str. 20), pri čemu korištenje tehnologije kako bi se “udarilo” na najniže strasti masa pokazuje kako konstelacija “racionalnih sredstava i iracionalnih ciljeva” razotkriva “da se u tim radikalnim desnim pokretima propaganda predstavlja kao bit politike” (str. 17). U tom je smislu kulturna industrija – tada, prema Adornu, film i radio, a danas i društveni mediji – moćna poluga diseminacije propagandnog sadržaja. Naposljetku, treća teorijska pretpostavka za uspon i jačanje desnog radikalizma je odnos prema prošlosti, odnosno povijesni revizionizam kad

je riječ o fašističkim porecima i njihovim zločinima. Ovo je Adornovo predavanje svojevrstan nastavak njegovog predavanja “Što znači prerada prošlosti” iz 1959. godine u kojem obrađuje tu treću teorijsku pretpostavku.

Predavanje iz 1967. godine Adorno stoga otvara konstatacijom da se fašizam usprkos porazu opetovano javlja transformiran jer postoje isti mehanizmi koji su doveli do njegovog prvotnog uspona, odnosno, kako autor kaže, još su “prisutne društvene pretpostavke fašističkih pokreta, ako već ne i one neposredno političke” (str. 7). Riječ je o tome da fašizam ne samo ovdje nego i u ostalim već spomenutim fundamentalnim Adornovim djelima nije promatran kao neka patologija, kao strano tijelo koje penetrira u liberalnu demokraciju, već kao fenomen koji je sastavni dio buržoaske modernosti, odnosno koji se razvija unutar liberalne demokracije kao nusproizvod njenog propadanja kao i generiranja društvenih i ekonomskih nejednakosti proizašlih iz kapitalizma. Stoga je, kako Adorno ističe još u predavanju iz 1959. godine, “opstojanje nacionalsocijalizma u demokraciji” zapravo puno opasnije od “opstojanja fašističkih tendencija protiv demokracije” (str. 50). O kojim je to sve aspektima desnog radikalizma riječ? Jedan od njih je pitanje nacionalizma. Naime, nacionalizam se hrani strahovima od propasti nacionalnog identiteta, promjena granica te, kako Adorno primjećuje (uostalom, kao i Schmitt u *Nomосу zemlje*, ali iz potpuno druge vizure), blokovske podjele svijeta u kojoj manje nacije postaju marginalizirane. Sve su to pretpostavke nacionalnog *ressentimenta*, onog što danas vidimo u antagonizmu između globalizma i suverenizma. Taj *ressentiment*

privlači mlade, u Adornovo vrijeme one koji odrastaju u sjeni sloma i traume 1945. godine, no uspon desnog radikalizma također pretpostavlja one na koje se, kako kaže Adorno, “može samo slijegati rame-nima”, kategoriju “trajno nepodučljivih” (str. 12-13). Takvo posttraumatsko vulne-rabilno društvo, daleko od ostvarenja demokratskih ideala, koje njeguje kult pore-tka i “fetišiziranja svega militarističkog” (str. 21), prijemčivo je za radikalno desne pokrete ili desni populizam gdje se auto-ritarna osobnost i autoritarne mjere pred-stavljaju kao nužno zlo u borbi protiv de-kadentnih ili korumpiranih elita. Adorno ističe svoju tezu da “demokracija sve do danas ne može biti stvarno i potpuno kon-kretizirana, nego ostaje samo formalna”, pa bi se stoga “fašističke pokrete moglo smatrati stigmama, ožiljcima demokracije koja još nije ispunila očekivanja vlastitog koncepta” (str. 13). Vjerojatno bi i danas Adorno tvrdio da su ti ožiljci sveprisutni, od demokratskog deficita Europske unije do sveprisutnog straha od marginaliziranja nacionalne države kao političkog subjekta i do suverenističkog populizma, fetišizira-nja vojske ili “čvrste ruke” u vođenju drža-ve, kao što se to može uočiti i na primjeru Hrvatske. U tom kontekstu interesantan je i bauk komunizma koji kruži Hrvatskom, bauk sličan onome u Njemačkoj prije više od pedeset godina kada Adorno drži svoje predavanje. Adorno pokazuje kako u dis-kursu desnice, slično kao i danas, komu-nizam poprima mitska obilježja, javljajući se kao neprijatelj ili pojam za zastrašivanje jer se “sve što nekome na bilo koji način ne odgovara podvodi pod taj elastični pojam ‘komunizma’ i kao takav odbija” (str. 23). Pritom pojam “lijevi intelektualac” postaje označitelj za nekoga tko, kako ga se per-

cipira, “nema ni službu ni čast, koji nema stalnu poziciju” (str. 24), najbliže onome koga bi danas desni populist dezavuirali da dolazi iz udruga civilnog društva koje, stoga što su nevladine organizacije, auto-matski bivaju percipirane kao one koje u pravilu istovremeno parazitiraju na držav-nom proračunu i subverzivno djeluju pro-tiv države. Jedan je od aspekata desnog radikalizma i pozivanje na “konkretizam” koji se manifestira “gomilanjem poda-taka, osobito brojeva” (str. 32), što desni populist i revizionisti naprosto obožava-ju. Takvim je pokretima, prema Adornu, svojstveno, primjerice, “pseudoznanstve-no cjepidlačenje” kojim se nastoji, recimo, umanjiti “broj ubijenih Židova. Najprije će se reći: ‘Nije bilo šest milijuna ubijenih nego samo pet i pol’; a kad se već otišlo tako daleko, tada se dovodi u pitanje jesu li Židovi uopće ubijani, a na kraju će se tvrditi da je zapravo bilo obrnuto” (str. 33).

Na kraju, preporučujući čitatelju ovo Adornovo predavanje *Aspekti novog de-snog radikalizma*, valja ustvrditi da će mu lako odzvanjati naša epoha koliko god bio udaljen od Adornovog vremena. Ne radi se o tome da se povijest ponavlja ili da je riječ o nekom “vječnom vraćanju”, da parafraziram Nietzschea, već o tome da su slič-nosti s Adornovim vremenom, nažalost, prevelike jer nije došlo do ostvarenja svih onih ideala i promjena koje smo željeli ili očekivali. Dakle, povijest se nije ponovila, nego nam neofašistički ili autoritarni reži-mi koji su u porastu diljem Europe i svijeta sugeriraju da na ono što je Adorno smatrao *novim* desnim radikalizmom danas gleda-mo kao na vječno stari desni radikalizam koji se javlja ponajviše kao desni populi-zam. U vremenima migrantske krize ili ko-rona krize, uslijed koje je došlo do ograni-

čavanja ljudskih prava i sloboda i koja je dovela u pitanje egzistenciju mnogih, jasno je da će desni populizam nastaviti bujati i ujedno legitimirati nacionalizam na temelju antiglobalizma. U tom kontekstu Adornovo upozorenje o sjenama desnog radikalizma ima još više smisla, možda i više nego prije pedeset godina. “Kako će se te stvari razvijati, kao i odgovornost za to kako dalje, u našim je rukama” (str. 41).

*Hrvoje Cvijanović
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Recenzija

Francis Fukuyama
Identitet: Zahtjev
za dostojanstvom
i politike zamjeranja

TIM Press, Zagreb, 2020., 280 str.

Fukuyama se vratio! Jedan od najcitiranijih živućih politologa (prema podacima *Google znalca* na prvome mjestu je Ronald Inglehart sa 135 056, a Fukuyama je na trećem sa 102 674 citata), ali i najkritiziranijih (poglavito zbog članka, a potom i knjige o “kraju povijesti”), objavio je na jesen 2018. godine novu knjigu koja je hrvatsko izdanje doživjela na početku 2020., nedugo prije širenja globalne pošasti u naš kutak svijeta. Nakon *Kraja povijesti* (1994), *Povjerenja* (2000), *Kraja čovjeka* (2003) i *Izgradnje države* (2005) ovo

je čak peta Fukuyamina knjiga prevedena na hrvatski jezik. Premda ga šira javnost doživljava kao teoretičara liberalne demokracije i njene isprepletenosti s tržišnom ekonomijom i njenim kulturno-društvenim zasadama Zapada, Fukuyama je doktorirao na hladnoratovskoj temi, a trenutno na Stanfordu predaje kolegije iz međunarodnih odnosa i analize vanjske politike.

Autor u uvodnoj rečenici predgovora prilično pretenciozno tvrdi kako ne bi ni napisao ovu knjigu da Donald Trump nije 2016. godine postao američkim predsjednikom. Međutim, teme koje autor u njoj otvara dotiču se procesa i fenomena koji traju puno dulje od Trumpovog dolaska na vlast te obuhvaćaju puno širi krug društava od američkoga. Fukuyamina nova monografija ustvari se uvelike nastavlja na pitanja kojima se autor bavi već nekoliko desetljeća. Nadalje, predgovor u pasusima koji daju opravdanje za novu knjigu podsjeća površne kritičare možda najpoznatije Fukuyamine knjige *Kraj povijesti i posljednji čovjek* kako se u njoj radi o isticanju liberalne demokracije i liberalnoga međunarodnog poretka utemeljenog u slobodnoj trgovini i međunarodnim organizacijama i konvencijama kao o (logičnoj) krajnjoj fazi utjelovljenja političkih ideja (i ideala) u smislu Hegela (kojeg autor čita kroz Alexandra Kojèvea). Pored toga, autor ukazuje i na naličje trijumfa zapadnog modela, a to je ničeovski koncept posljednjega čovjeka (u nekim prijevodima i “zadnji čovjek”), samozadovoljnog i indolentnog, okrenutog ispraznome i prolaznome.

Fukuyama poentira da je upravo u *Kraju povijesti*, ali i u kasnijim djelima, najavio kako će nacionalno i religijsko i u budućnosti ostati glavne pokretačke snage u po-